

Інформація за іншими предметними напрямками досліджень за спеціалізаціями в галузі знань 08 – “Право”

УДК 343.1(47+57)(091):342.4(477)(091)

ВРОНСЬКА Т.В., доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

БЕЛАНЮК М.В., кандидат юридичних наук, старший дослідник, учений секретар Державної наукової установи «Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>

**ПРОТИПРАВНІ ПРАКТИКИ ПРОЛОНГАЦІЇ СТРОКУ ПОКАРАННЯ
У РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1918-1941 РР.) ТА СУЧАСНІ ВИКЛИКИ
ДЛЯ УКРАЇНИ**

DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3\(54\).340557](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3(54).340557)

Анотація. У статті здійснено історико-правовий аналіз практики незаконного подовження строків позбавлення волі в радянській пенітенціарній системі у 1918–1941 роках. Особливу увагу приділено вивченню правової природи цієї репресивної практики, ролі відомих нормативних актів, які підміняли судові рішення, а також інституційним та політичним чинникам, що сприяли формуванню режиму позасудової ізоляції. Проаналізовано законодавчі, відомчі й архівні джерела радянської доби, що дозволяє простежити формування та усталення практики ігнорування строків покарання, визначених інститутами радянської Феміди).

Окрему увагу приділено співставленню зазначеної практики з чинною правовою системою України. У контексті триваючої збройної агресії російської федерації проти України автори підкреслюють важливість недопущення повторення радянських підходів у сфері позбавлення волі. Наголошено на обов'язкових гарантіях захисту прав людини в умовах воєнного стану, передбачених Конституцією України, кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством, а також міжнародними стандартами.

Стаття не лише окреслює витоки тоталітарних репресивних практик, але й формулює рекомендації для українського законодавця й правозастосовної практики, спрямовані на збереження правової державності навіть в умовах війни.

Ключові слова: радянська репресивна політика, незаконна ізоляція, воєнний стан, права людини, міжнародні стандарти, політичні репресії, позбавлення волі, правові гарантії, національна безпека, правосуддя в умовах війни.

Summary. The article presents a historical and legal analysis of the practice of unlawful extension of imprisonment terms within the Soviet penitentiary system during the years 1918–1941. Special attention is given to examining the legal nature of this repressive practice, the role of departmental regulatory acts that substituted judicial decisions, and the institutional and political factors that contributed to the formation of an extrajudicial isolation regime. Legislative, departmental, and archival sources from the Soviet era are analyzed, allowing for a detailed tracing of the development and consolidation of the practice of disregarding punishment terms established by Soviet judicial institutions.

Particular emphasis is placed on comparing this practice with the current legal system of Ukraine. In the context of the ongoing armed aggression by the Russian Federation against Ukraine, the authors stress the importance of preventing the recurrence of Soviet approaches in the sphere of imprisonment. The article highlights the mandatory guarantees for the protection of human rights under martial law, as provided by the Constitution of Ukraine, criminal and penal legislation, as well as international standards.

The article not only outlines the origins of totalitarian repressive practices, but also formulates recommendations for Ukrainian legislators and law enforcement practices aimed at preserving the rule of law even under wartime conditions.

Keywords: Soviet repressive policy, unlawful isolation, martial law, human rights, international standards, political repressions, imprisonment, legal guarantees, national security, justice in wartime.

Метою дослідження статті є здійснення комплексного історико-правового аналізу практики незаконного подовження строків позбавлення волі в радянській пенітенціарній системі у 1918–1941 рр., з'ясування її правової природи, інституційних механізмів та політико-ідеологічного підґрунтя, а також визначення можливих загроз повторення подібних практик у сучасній Україні в умовах воєнного стану.

Наукова новизна статті полягає в тому, що в ній уперше на тлі сучасного збройного конфлікту в Україні досліджено історико-правову природу радянської практики незаконного подовження строків позбавлення волі (так званий інститут “утримання після строку”), встановлено її зв'язок із функціонуванням відомчого нормативізму та ігноруванням принципу верховенства права. У статті також обґрунтовано актуальність врахування протиправного радянського досвіду для недопущення повторення подібних явищ у правозастосовній практиці України під час воєнного стану. Запропоновано правові запобіжники для забезпечення дотримання конституційних та міжнародно-правових стандартів прав людини навіть у надзвичайних умовах.

Постановка проблеми. Аналізуючи різні прояви радянської репресивної політики, зокрема насильство, масові арешти та незаконні практики позбавлення волі, можна констатувати, що радянська компартійна верхівка та підпорядковані їй спецслужби системно ігнорували базові принципи права та навіть власне кримінальне законодавство. У суспільстві, яке перебувало під постійним тиском тотального терору, сформувалося викривлене розуміння самого поняття “право” - воно ототожнювалося не з Конституцією чи законом, і тим більше не з природними правами людини, а з практичною діяльністю органів репресивного апарату.

Важливим аспектом цієї проблематики є протиправна пролонгація строків покарання у місцях позбавлення волі, коли особи, засуджені за так званими “контрреволюційними” статтями кримінальних кодексів союзних республік, фактично відбували покарання довше, ніж передбачалося вироком. Ця практика не лише суперечила чинному законодавству, але й закладала підґрунтя для формування атмосфери правової невизначеності, яка підривала фундаментальні принципи особистої свободи.

Звернення до історико-правового аналізу цієї проблеми набуває особливої актуальності в сучасних умовах, коли Україна перебуває у стані війни, проте має забезпечувати права людини навіть за надзвичайних правових режимів. Історичний досвід функціонування радянської пенітенціарної системи дозволяє виявити небезпеки, пов'язані з ігноруванням верховенства права, та сформулювати застереження для сучасної вітчизняної правової практики.

Проблема, яка вирішується у статті. У статті вирішується комплексна науково-правова проблема, що полягає у виявленні, аналізі та концептуалізації феномену незаконного подовження строків позбавлення волі у 1918–1941 рр. Ця практика, яка спиралася не на судові рішення, а на відомчі інструкції та накази інститутів радянської Феміди, підміняла правові засади репресивною “доцільністю” та формувала атмосферу правової невизначеності. Проблема має подвійний вимір: по-перше, вона дає змогу реконструювати механізми правового нігілізму й відомчого нормативізму в тоталітарній державі; по-друге, її дослідження дає змогу виявлення потенційних ризиків повторення подібних практик у сучасній Україні під час дії воєнного стану.

Здійснена спроба встановити, наскільки історичний досвід протиправної пролонгації ув’язнення може бути використаний як попередження для нинішньої правової системи, аби унеможливити узурпацію правосуддя органами виконавчої влади та силовими структурами. Авторки пропонують правові й організаційні запобіжники, спрямовані на збереження верховенства права, дотримання конституційних та міжнародних стандартів захисту прав людини навіть в умовах війни.

Результати аналізу наукових публікацій. До цього часу репресивна практика тоталітарного режиму щодо згаданої категорії в’язнів не піддавалася всебічному науковому аналізу. Це є суттєвою прогалиною не лише вітчизняної історичної, а й юридичної науки. Щоправда, дослідити згадану кампанію пролонгації строку ув’язнення винятково в юридичних категоріях практично неможливо, оскільки вона базувалася не на праві, а на спеціально створеній протиправній системі розправи. Сталінізм якраз і вирізнявся тим, що здійснював репресії, не зважаючи на будь-які закони чи норми права. Проаналізувати тогочасну вакханалію можна, лише застосувавши історико-правовий інструментарій.

Незважаючи на те, що історіографія ГУЛАГу доволі широка, можна констатувати, що спеціальних праць, присвячених інституту пролонгації покарання в означених хронологічних межах немає. Ця проблема дуже побіжно зачіпалася лише в окремих дослідженнях з історії сталінського ГУЛАГу [1; 269—319]. Щоправда, у них ідеться винятково про період Другої світової війни та повоєнні роки, коли явище затримання у таборах було регламентовано спільними директивами Прокуратури та НКВС СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. і № 185 від 29 квітня 1942 р., а також практикувалося у контексті кампанії з повторного покарання колишніх “політичних” в’язнів.

Більш фокусовано, у стисло-оглядовій формі, на інституті “пересидки” у перші десятиліття після встановлення радянської влади зупинився видатний французький політолог і лінгвіст, колишній в’язень сталінських таборів Жак Россі. У своїй праці він подав короткі приклади відомчої “легалізації” протиправної пролонгації строків позбавлення волі в більшовицькій державі, зокрема й у 1918, 1920-х і в першій половині 1930-х років [2; 263].

Дуже коротко про регламентацію подовження строку покарання в’язнів в означені періоди згадується в окремих наукових статтях, присвячених аналізу становлення пенітенціарної системи, табірному режиму, й інших працях з історії радянського терору [3; 31-47], а також дисертаційних дослідженнях на ці та дотичні теми [4]. Проте, у згаданих кваліфікаційних та інших працях лише одним-двома рядками згадується про те, що серед дисциплінарних заходів впливу на в’язнів було і подовження строку покарання. На протиправності цього явища дослідники не зосереджувалися.

Корисну інформацію за темою дослідження вміщено у тематичних довідкових виданнях і збірниках документів [5], а також документах, які зберігаються у ф. 9 Галузевого державного архіву СБУ (ГДА СБУ).

У багатьох спогадах колишніх в'язнів таборів НКВС можна знайти згадки про невимовно важкі випробовування, які випали на їхню долю у таборах, а також і про “пересидчиків”. Проте всі ці сюжети стосуються не 1920-х–1930-х років, а пізнішого періоду. Тому це безцінне джерело, як і архівно-кримінальні справи пересидчиків, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань та українці та Галузевому державному архіві Служби безпеки України, на жаль, залишилося майже не включеним у повноцінне дослідження.

Проте, комплексне використання інших джерел та наявних публікацій, сподіваємося, дасть змогу реконструювати загальну картину процедури затримання людей у таборах в означений історичний період.

Виклад основних положень. У радянському кримінальному законодавстві формально були закріплені класичні принципи права. Передбачалась і обов'язкова визначеність покарання у судовому вироку з точним зазначенням виду і строку.

Проте у реальному житті у більшовицькій Росії та підрадянській Україні ці принципи ігнорувалися. Існували, не передбачені Конституцією, позасудові органи (Особлива нарада (ОН) при ОДПУ/НКВС/МВС/МДБ, різноманітні “трійки”); активно практикувалася колективна відповідальність та застосовувався принцип аналогії. Окрім зазначеного, порушувалися й строки вказаного у вироку покарання шляхом застосування протиправного затримання в'язнів у місцях позбавлення волі.

Згадуваний вище Жак Россі, який приїхав у 1937 р. до СРСР, де був арештований та провів у сталінських таборах і заслання майже чверть століття, розтлумачуючи зміст поняття “пересидчик”, згадував нормативно-правові акти та відомчі директиви 1918-1930-х років, у яких йшлося про підстави пролонгації строків невільників радянських таборів.

І дійсно у постанові Наркомату юстиції (НКЮ) РСФРР від 23 липня 1918 р. “Про позбавлення свободи, як міри покарання, та про порядок відбування такого (тимчасова інструкція)” у п. 28 “Репресивні заходи до в'язнів” встановлювалося, що *невільники, які вже відбули своє покарання, не вийдуть на волю, поки не відпрацюють кошти, витрачені на їх утримання* (тут і далі курсив наш. – Авт.) [6].

Принагідно варто зауважити, що практично всі нормативно-правові акти та відомчі приписи більшовицької Росії, що стосувалися місць позбавлення волі, зокрема, були чинними і в підрадянській Україні.

У 1919 р. *подовження/збільшення строку покарання передбачалося для утікачів з таборів примусових робіт*. Це було визначено інструкцією ВЦВК РСФРР “Про табори примусових робіт” від 17 травня 1919 р., яка вийшла на виконання постанови цього ж вищого законодавчого органу більшовицької Росії, що з'явилася місяцем раніше. Якщо у постанові декларувалося, що за втечу передбачається “суворе покарання”, то вже в інструкції це визначення було розшифроване. У ст. 37 зазначалося, що за втечу, вчинену вперше, *строк ув'язнення збільшують до десятикратного розміру від первісно призначеного*. Згаданою настановою *подовження перебування у неволі передбачалося для засуджених, які злісно порушують встановлений режим, а також чинять протидію адміністрації місць відбування покарань*. За півтора року ця норма була дещо видозмінена. В ст. 215 “Положення про загальні місця ув'язнення РСФРР” від 15 листопада 1920 року вже йшлося про *збільшення строку для утікачів “від одного до десяти років”* [7].

Згадка про можливість затримання людей у таборах містилася і у “Правилах внутрішнього розпорядку в місцях ув'язнення”, запроваджених циркуляром НКЮ РСФРР 30 липня 1920 р. Така пролонгація перебування за колючим дротом була

передбачена і серед дев'яти видів “дисциплінарних покарань” для порушників режиму, зафіксованих у “Положенні про загальні місця ув'язнення в РСФРР”, затвердженим НКЮ 15 листопада 1920 р. [2].

Щоправда, о тій порі паралельно із затриманням (після відбуття чверті строку покарання) передбачалося і дострокове звільнення з таборів для “зразкових” в'язнів, засуджених на строк менше трьох років.

Треба зауважити, що процес законодавчого закріплення дострокового звільнення від 1919 р. розгортався одночасно і в радянській Україні, і у більшовицькій Росії.

Досвід створення відомчої нормативної бази, який накопичився у більшовицькій державі на початку 1920-х років, був використаний у процесі створення першого Виправно-трудоного кодексу, затвердженого постановою ВЦВК РСФРР 16 жовтня 1924 р. У цьому базовому документі, на відміну від попередніх відомчих приписів, *жодних згадок про пролонгацію строку покарання не містилося*. Принагідно також слід зауважити, що серед найактивніших упорядників цього законодавчого акту був і уродженець Києва Євсей Густавович (Гдалевич) Ширвіндт (1891–1958 рр.), який згодом на власному досвіді пізнав всі принади режиму таборів ГУЛАГу та заслання*.

Аналізуючи феномен подовження строку покарання у місцях позбавлення волі, важливо підкреслити і те, що радянські законодавці, всупереч застосовуваній практиці, регламентованій відомчими приписами, у кодифікованому законодавстві все ж таки закарбували обов'язковість фіксації чітких хронологічних рамок покарання. *Відповідно до ст. 339 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) РСФРР 1922 р. покарання у вирокі повинно було визначатися таким чином, щоб не виникало ніяких сумнівів при виконанні вироку щодо роду і розмірів покарання, призначеного судом. Ця норма згодом була відтворена і в ст. 309 КПК УСРР 1927 р. Кримінальний закон не передбачав винятків із цього правила. Строки покарання мали обчислювати в роках і місяцях. Якщо підсудного (заарештованого) тримали під вартою до винесення вироку, то цей час зараховувався до загального строку покарання. Це важливе положення формально було чинним і наступні часи.*

У другій половині 1920-х років, як і у попередні часи, законодавчими актами передбачалося і скорочення строку покарання: умовно-дострокове звільнення, приміром, у випадку зразкової поведінки, чи перевиконання планів на виробництві; пом'якшення вироку за рішенням суду, наприклад, у випадку амністії чи помилування. Щоправда, як вже зазначалося, табірна адміністрація могла вдаватися до подовження (але не винесення нового) строку, зокрема, за порушення режиму відбування покарання, невиконання норм на виробництві тощо.

* Євсей Густавович (Гдалевич) Ширвіндт – один з організаторів радянської пенітенціарної системи пройшов найвищими щаблями радянської “правової” системи, працюючи за сумісництвом на багатьох посадах. У 1922 р. був серед засновників загальнодержавного юридичного часопису “Право України”. Упродовж 1922–1931 рр. виконував обов'язки начальника головного управління місць ув'язнення. Від 1925 р. і до 1931 р. очолював організований ним Державний інститут із вивчення злочинності (нині – Московський юридичний інститут). Від 1933 р. і до арешту у 1938 р. працював старшим помічником Прокурора СРСР і Прокурора з нагляду за тюрмами та виправно-трудоними таборами НКВС СРСР. Мав звання полковника внутрішньої служби, згодом – полковника юстиції. Паралельно активно займався науковою роботою. Під час “Великого терору” заарештований і засуджений військовою колегією Верховного Суду до 10 років таборів). У 1945 р. табори замінили засланням. У квітні 1949 р. був репресований вдруге рішенням позасудового органу – Особливої наради МДБ СРСР за старим обвинуваченням. Звільнений у 1955 р., реабілітований, продовжував працювати за фахом. Помер у 1958 р. (Див. дет.: Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГ (1948–1953 рр.). Київ: Темпора. 2019. С. 84–85).

У переддень і під час реорганізації місць позбавлення волі затримання у таборах також використовувалося стосовно окремих категорій в'язнів. Так, у постанові ЦВК і РНК РСФРР "Про каральну політику та стан місць ув'язнення" від 26 березня 1928 р., містився заклик до зміцнення режиму виконання покарання, ліквідації коротких строків позбавлення волі, обмеження пільг, зокрема і дострокового звільнення для "класово чужих контингентів". Йшлося і про *"необхідність подовження строку або вжиття нових заходів соціального захисту стосовно осіб, які не піддавалися виправленню"* [8; 202-207].

Отже, розробляючи положення про режим у місцях позбавлення волі, законодавці раз по раз згадували затримання у таборі у якості одного з дієвих покарань для "непослухів".

Разом з тим, у "Положенні про виправно-трудові табори" (7 квітня 1930 р.) всупереч КПК зразків 1922 і 1927 рр., чіткого пояснення, що відлік строку треба вести з дня арешту не було зафіксовано. Зазначалося, що "строк ув'язнення обчислюється з моменту, зазначеного у вироку або постанові Об'єднаного Державного Політичного Управління". Це створювало своєрідний люфт для зловживань. Людину могли арештувати, довго утримувати у тюрмі і винести вирок за кілька місяців опісля. "Трійка", чи Особлива нарада, не маючи чітких приписів, могла зазначити строк, з якого починався відлік покарання, іноді навмання. Таку ситуацію спричиняли функціонери, які не дуже уважно вивчали матеріали справи та звертали уваги на дату арешту.

У згаданому вище (квітневому 1930 р.) Положенні пролонгація строку позбавлення волі не передбачалася. В'язні мали звільнитися "негайно" після вичерпання строку, для цього не вимагалось спеціальної постанови суду чи ОДПУ. Засуджені, не позбавлені за вироком виборчих прав, могли розрахувати й на умовно-дострокове-звільнення (з поселенням поблизу табору на невідбутій строк, або й без такого). Серед дисциплінарних "заходів впливу" за порушення режиму табірної адміністрація могла застосувати обмеження отримання посилок, листування тощо [7; 65-72].

Оновлений виправно-трудовий кодекс РСФРР (1933 р.) не вніс суттєвих змін у правила звільнення та обчислення строку утримання в таборах.

Навіть побіжний аналіз кодифікованого законодавства, законодавчо-нормативних актів і відомчих настанов дає змогу переконатися, що останні були пріоритетними для виконавців. Табірне керівництво відверто ігнорувало основоположні принципи права та вже ухвалені закони, а відомчі приписи сприймало як закони, обов'язкові до виконання. До того ж, така практика доповнювалася й настановами посадових осіб, які на власний розсуд впливали на табірний режим і долі в'язнів.

Так, помічник прокурора Верховного Суду СРСР Рубен Катанян (репресований у 1938 р. разом зі згадуваним вище Є. Ширвіндтом) спільно з заступником голови ОДПУ Г. Ягодою навесні 1932 р. виявили ініціативу та затвердили "Положення про особливі права начальника ГУЛАГу тов. Л. Й. Когана та його помічника Я. Д. Рапопорта на будівництві Біломоро-Балтійського водного шляху, що виконується силами ув'язнених виправно-трудового табору". Згаданим посадовцям *надавалося право одноосібно в адміністративному порядку збільшувати до трьох місяців строк ув'язненим у таборах особам, які порушували встановлений порядок і дисципліну*. Перелік включав 15 конкретно визначених порушень, але водночас допускалося застосування такого заходу за інші проступки. *Рішення про збільшення строку оскарженню не підлягало* [9; 275].

Вже неодноразово згадуваний Жак Россі, звертаючись до подій тих часів, наголошував, що "у 1932 р., коли вичерпалися 5-річні строки заслання "троцькістів", ОДПУ всім їм додало по 2 роки ... Після 1934 р. їх захопив кіровський потік, який поніс

їх у табори зі строками по 5 і 8 років” [2; 280]. Саме ці люди, арештовані у 1935 р. і засуджені у 1936 р., стали тими першими “пересидчиками”, на яких поширювалася згадана вище директива № 221.

Найбільше документів, що санкціонували протиправні дії влади щодо пролонгації строків позбавлення волі, вийшло у другій половині 1930-х – на початку 1940-х рр. Так, у розпал “Великого терору” в наказі НКВС СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., окрім регламентації масштабних репресій проти поляків, *приписувалося після вичерпання строку припинити звільнення з таборів всіх підозрюваних у шпигунстві на користь Польщі з подальшою передачею їхніх справ на розгляд позасудового органу – Особливої наради при НКВС СРСР. Через півроку – 11 лютого 1938 р. – це положення було продубльоване окремою директивою. За два місяці до довгоочікуваної рубіжної дати матеріали щодо згаданих людей наказувалося направляти до ОН при НКВС СРСР для винесення чергового вердикту про репресування [10]. Утім, тоді позасудовий орган ухвалював рішення щодо пролонгації покарання на визначений строк, а не довічно, як це було пізніше – у 1948-1952 рр.*

У 1938 році в НКВС і на верхівці політичної влади цілком прогнозовано знову згадали проблеми, пов’язані між собою – дострокове звільнення та затримання у таборах. Дострокове звільнення “політичних” завжди непокоїло політичне керівництво. А ось затримання у таборах було тим заходом, що дуже імпонувало радянським зверхникам. Адже, по-перше, “непевні контингенти” залишалися ізольованими, а, по-друге, імперська промисловість була забезпечена практично дармовою рабською робочою силою.

Тому абсолютно не дивним було те, що обговорюючи питання проблем, пов’язаних із достроковим звільненням в’язнів із таборів залізничного будівництва на Далекому Сході 25 серпня 1938 р. на засіданні Президії Верховної Ради СРСР пролунала й пропозиція щодо затримання у таборах тих, чий строк покарання вже вичерпався. Такі слова, з притаманною йому підступністю, виголосив Й. Сталін. Декларуючи свою негативну позицію стосовно дострокового звільнення ув’язнених, він зауважив таке: “Чи не можна справу повернути по-іншому, щоб ці люди *залишалися на роботі*, нагороди давати, ордени, можливо? А то ми їх звільнимо, повернуться вони до себе, зніхаются знову з кримінальниками і підуть старою стежкою. У таборі атмосфера інша, там важко зіпсуватися. ...Можливо, їх вільнонайманими вважати. Це, як у нас говорилося, – добровільно-примусова позика, так і тут – *добровільно-примусове залишення*” [11; 113]. Незабаром ця позиція Й. Сталіна була врахована...

Проте, до того – 26 листопада 1938 р. побачив світ розлогий наказ НКВС СРСР № 00762, у якому, окрім інших ліберальних новацій, спричинених короткочасною “відлигою” після доби Великого терору, містився ще один фантастичний припис: “Скасувати практику подовження покарання тим, хто перебував у засланні й таборах” [12; 155].

Самі ж репресовані, більшість з яких не знала про задекларовані у документах новації, пов’язували тимчасові зміни у каральній політиці винятково з ротацією керівництва НКВС. Але й вони розуміли, що звільнення з місць позбавлення волі (після перегляду справ), припинення слідчого провадження (“через недостатність доказів”), а також відмова від практики подовження строків “мала вибіркового (іноді випадкового) характер і тривала дуже короткий час” [13].

За півроку – 1 червня 1939 р. – вийшов наказ НКВС СРСР “Про адміністративне заслання та виселення”, яким була затверджена відповідна інструкція. У ній містилося нагадування про права та обов’язки позасудового органу щодо порядку направлення й

умов утримання певних осіб у виправно-трудових таборах ГУЛАГу. Окрім іншого наказувалося: *“у вирокі обов’язково зазначати строк заслання чи вислання/виселення”* [14; 271-272].

Отже самі виконавці терору підтверджували, що прецеденти примусової пролонгації перебування у місцях позбавлення мали місце у каральній практиці ще до Другої світової війни.

Точка зору Й. Сталіна, висловлена у серпні 1938 р., була врахована у 1939 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 червня *“Про табори НКВС СРСР”* система умовно-дострокового звільнення була скасована [7; 116]. За п’ять днів цей указ був поширений на засуджених виправно-трудових колоній та тюрем [7; 117]*.

У згаданому указі (п. 2) містилася маленька шпаринка, яка давала змогу іноді обійти суворі заборонні настанови: *“Стосовно окремих ув’язнених, відмінників виробництва, які демонструють за тривалий час перебування в таборах високі показники праці, допускати їх умовно-дострокове звільнення рішенням Колегії НКВС СРСР або Особливої наради НКВС СРСР за особливим клопотанням начальника табору і начальника Політвідділу табору”* [7; 116].

Впадає в очі, що посадовці, які були частиною каральної системи та докладали чимало зусиль, аби створити відомчу нормативну базу, у якій містилися настанови щодо пролонгації покарання, самі потрапили до нещадного механізму знищення. У 1938-1939 рр. Військовою колегією Верховного суду СРСР було засуджено до вищої міри покарання чотирьох колишніх начальників ГУЛАГу, які очолювали його в різні роки, – Ф. Ейхманса, Л. Когана, М. Бермана, І. Плінера. У лютому 1939 р. керівництво табірною системою перейшло до заступника наркома внутрішніх справ В. В. Чернишова, який очолював до цього Головне управління міліції.

2 серпня 1939 р. НКВС СРСР затвердив останню перед Другою світовою війною *“Тимчасову інструкцію про режим утримання в’язнів у виправно-трудових таборах НКВС СРСР”*. Окрім чергового нагадування, що *“контрреволюціонери”*, зараховані до найбільш небезпечної категорії невірників (п. 65 *“а”*, *“б”*)*, мають відбувати покарання в таборах розташованих у віддалених місцевостях, були зафіксовані й відповідні обмеження для них: щодо періодичності листування та отримання посилок. Жодних згадок ані про умовно-дострокове звільнення, ані про подовження строку утримання за колючим дротом серед настанов не містилося [7; 456-476]. Наступного – 1940 р. – вийшла *“Тимчасова інструкція про режим тримання ув’язнених у виправно-трудових колоніях НКВС СРСР”*.

Поява цих регламентних документів свідчила про те, що колишня юридична база виконання кримінальних покарань у вигляді позбавлення волі втратила своє значення, тобто відтоді перестало діяти Положення про виправно-трудові табори ОДПУ СРСР і ВТК РСФРР 1933 р. Рубіж переходу від законодавчого до відомчого правового регулювання виконання кримінальних покарань був остаточно перейдений.

* Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 липня 1954 р. *“Про запровадження умовно-дострокового звільнення з місць ув’язнення”* цей кримінально-правовий інститут було відновлено.

* п *“а”* ст. 65: засуджені за ст. 58 КК РСФРР (54 КК УРСР) за терор, шпигунство, зраду батьківщині, диверсію, участь у контрреволюційних троцькістських, зінов’євських, правих, а також в інших антирадянських організаціях, участь у фашистських і націоналістичних організаціях До цієї категорії належали перебіжчики, члени антирадянських партій (меншовики, есери тощо), іноземні піддані, незалежно від складу злочину, а також засуджені за бандитизм і збройний розбій; п. *“б”* – менш небезпечні (не перераховані/не згадані в п *“а”*).

На цьому наголошує і дослідниця історії сталінського ГУЛАГу Г. Іванова, яка зауважує: “Для будь-якого табірнього начальника наказ наркома внутрішніх справ мав вищу юридичну силу. Переконливим свідченням про реальне співвідношення повноважень різних владних структур може слугувати наказ НКВС СРСР від 23 квітня 1940 р., у якому повідомлялося, що засуджених судами і військовими трибуналами в разі перегляду їхніх справ начальники відповідних місць ув'язнення звільняють лише після отримання розпорядження 1-го спецвідділу НКВС. Це означало, що навіть постанова пленуму Верховного суду СРСР недійсна, якщо немає відповідного розпорядження 1-го спецвідділу. У табірній практиці цього наказу дотримувалися неухильно і він був скасований тільки 1949 року, коли його визнали “неправильним” [15; 149].

Ситуація, яку описує цитована вище дослідниця, залишалася незмінною й у перші роки Другої світової війни. У ті часи політична верхівка СРСР з особливою пересторогою ставилася до можливого повернення “політичних” бранців з таборів НКВС. Адже щорічно з ГУЛАГу звільнялося понад 300 тис. колишніх ув'язнених. За офіційними даними, у 1939 р. було звільнено понад 372 400 осіб, із них 223 622 – із таборів і понад 103 800 - із колоній. У 1940 р. тільки з таборів вийшли на волю 316 825 осіб [15; 155]. Звісно, що такий стан речей дуже непокоїв радянську владу. Вище керівництво держави намагалося вжити заходів, аби звільнені з ув'язнення не поверталися у рідні місця, де вони, на переконання партійних зверхників, інформованих радянськими спецслужбами, могли стати джерелом поширення “шкідливих” настроїв.

Саме тому 30 квітня 1941 р. була здійснена чергова спроба збільшити строк перебування у неволі політичних опонентів більшовицького режиму. Планувалося використати заслання для їх надійної і тривалої ізоляції. Того дня на розгляд ЦК ВКП(б) та РНК СРСР надійшли проекти двох документів, підготовлених, як і в попередні роки, наркомом внутрішніх справ Радянського Союзу: постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР “Про запровадження нового виду покарання, яке призначатиме Особлива нарада при НКВС СРСР і судові органи, – заслання на поселення на 20 років” та Указу Президії Верховної Ради СРСР практично з такою ж назвою. Згаданими новаціями передбачалося надати Особливій нараді при НКВС СРСР право застосовувати до засуджених на позбавлення волі строком від 5 до 8 років, ще й додаткове покарання – заслання на 20 років. Окремим пунктом зазначалося, що ця постанова поширюється на всіх осіб, раніше засуджених колегією ОДПУ, Особою нарадою або трійками НКВС до ув'язнення в табори та в'язниці на 5-10 років, встановлений строк покарання яким закінчується після 15 червня 1941 р. Обов'язковому заслання на поселення на 20 років підлягали також усі громадяни, засуджені звичайними судовими органами. Насамперед це стосувалося тих, хто відбував покарання за “контрреволюційні” злочини і розкрадання соціалістичної власності. Таку ж тривалу ізоляцію планувалося використовувати як самостійне покарання для “соціально небезпечних елементів” [15; 216]. Власне, дублювалися вже чинні, але більш жорсткі директиви, ухвалені ще в 1920-х–1930-х роках. Цей проект мав торкнутися всіх тих, хто вже відбув покарання за політичними статтями, а також членів сімей “зрадників Батьківщини”, оскільки саме їх засуджували на строк від 5 до 8 років. Якби ці документи були ухвалені та вийшли у формі закону, сталінські поплічники вже не мали б проблем з тим, як і коли провести чергову депортацію, оскільки пропонувався більш простий і ефективний метод ізолювати людей на 20 років якомога далі від своєї оселі.

Збройна агресія нацистської Німеччини в прямому сенсі слова врятувала багатьох людей від чергового задуму НКВС. Ці проекти тоді залишилися на папері. Проте

частково вказані приписи все ж були реалізовані на самому початку німецько-радянської війни у вигляді неодноразово згадуваної спільної директиви прокурора та НКВС СРСР від 22 червня 1941 р.

Якщо у досліджуваній період регламентували та практикували подовження строку “за щось”, приміром, за порушення режиму, або втечу з таборів, то тепер – на початку нацистської агресії – це було рішення, спрямоване на ізоляцію всіх тих, кого вважали потенційною “п’ятою колоною”, непримиреними опонентами сталінського режиму.

Підсумовуючи, слід зауважити, що прагнення до ще більшого зміцнення влади й побоювання будь-якої непідконтрольної активності спонукало політичну верхівку за допомогою підконтрольних органів радянської Феміди та її підручних з НКВС не лише використовувати старі, випробувані схеми репресій, а й створювати нові взірці правового нігілізму в тотальному терорі.

Історія застосування пролонгації ув’язнення понад зафіксовані у вирокх строки яскраво ілюструє протиправний характер радянської каральної системи, діяльність якої базувалася на відомчих актах, ігноруючи й без того політично ангажоване, загальнодержавне законодавство, де було чітко зафіксовано, що всі види покарання повинні мати чітко визначений строк.

Послідовне державне насильство і широкомасштабний терор забезпечували можливість централізованого управління, жорстке впровадження панівної ідеології, а також велику армію суб’єктів рабської праці. Права, яких позбавлялася особа, привласнювала тоталітарна держава. Її функціонери самі вирішували, кому можна ними користуватися, а кому – ні.

Історичний аналіз практики протиправної пролонгації строків ув’язнення у радянській пенітенціарній системі демонструє різкий контраст з положеннями сучасного українського законодавства, яке базується на принципах верховенства права, гуманізму та поваги до прав і свобод людини.

Відповідно до Конституції України (ст. 29), ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду. Це положення прямо виключає будь-яку можливість позасудового чи відомчого продовження строку позбавлення волі, яке мало місце у СРСР [16].

Згідно зі статтею 1 Кримінального кодексу України, кримінальне законодавство України має завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини, а стаття 75 та стаття 81 регулюють порядок умовно-дострокового звільнення, що має чітко визначені законодавчі підстави і здійснюється лише за рішенням суду [17].

Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК) визначає порядок і правила виконання кримінальних покарань, у тому числі позбавлення волі. У ньому прямо зазначено [18]:

- ст. 152 КВК: “Особи, які відбули строк покарання, підлягають звільненню з установ виконання покарань негайно”;
- ст. 154 КВК: передбачено чітку процедуру підготовки до звільнення;
- жодним чином не допускається подовження строку ув’язнення поза судовими процедурами.

У сучасній правозастосовній практиці України також існує інститут судового контролю за виконанням вироку, зокрема відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України (ст. 537, 539) [19], який покликаний запобігти зловживанням з боку адміністрацій установ виконання покарань.

Крім того, Україна ратифікувала низку міжнародних актів, які прямо забороняють довільне затримання, зокрема: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права

(ст. 9, 14) [20]; Європейська конвенція з прав людини (ст. 5, 6) [21]; Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація Рес (2006)2 Комітету міністрів Ради Європи) [22].

З огляду на зазначене, будь-яке затримання особи понад встановлений судом строк розглядається як серйозне порушення прав людини, тягне за собою кримінальну відповідальність службових осіб та може стати підставою для звернення до Європейського суду з прав людини.

Таким чином, сучасна правова система України, у порівнянні з практиками радянської доби, створює істотно вищий рівень гарантій дотримання законності та прав людини при виконанні кримінального покарання. Сам факт такого порівняння дає змогу глибше усвідомити антиправову суть радянського режиму та цінність здобутих демократичних надбань.

Дослідження протиправних практик пролонгації строків ув'язнення у радянський період має не лише історичне, а й прикладне значення в умовах повномасштабної війни російської федерації проти України. Урахування уроків і висновків, отриманих у результаті аналізу радянської пенітенціарної політики, можливе не шляхом відтворення репресивних механізмів, а через врахування ризиків, пов'язаних із надзвичайними правовими режимами, які можуть стати підґрунтям для зловживань.

По-перше, означений досвід переконливо демонструє, що навіть наявність законодавчих норм про обмеження строків позбавлення волі не гарантує їх дотримання в умовах тоталітаризму. З огляду на це, сучасна Україна повинна зберігати судовий контроль за будь-яким обмеженням свободи, навіть в умовах воєнного стану. Надання органам безпеки чи адміністрації установ виконання покарань повноважень продовжувати строки тримання осіб без рішення суду є неприйнятним.

По-друге, радянська система створила так зване “відомче право”, за якого накази керівників силових структур фактично підміняли закон. У сучасному контексті така практика має бути категорично унеможливлена. В умовах війни будь-які внутрішні інструкції чи директиви повинні бути підпорядковані законам України, а їх правомірність має перевірятися органами парламентського і судового контролю.

По-третє, ситуація, коли в радянській державі в'язнів продовжували тримати в неволі з політичних мотивів (підозри у нелояльності, “контрреволюційна небезпека”), повинна бути глибоким застереженням для України. Нині особи, підозрювані у колабораціонізмі, сприянні агресору чи участі в діяльності незаконних збройних формувань, повинні піддаватися правовій оцінці виключно у процесуальній формі - з дотриманням права на захист, презумпції невинуватості та апеляційного перегляду.

По-четверте, в контексті тривалої війни актуалізується питання залучення засуджених до суспільно корисної діяльності. Проте, на відміну від практики примусової праці в тоталітарній державі, в сучасній Україні така участь може здійснюватися лише добровільно, з оплатою праці та правовими гарантіями. Залучення ув'язнених до праці для оборонних, гуманітарних або інфраструктурних цілей повинно регламентуватися спеціальним законом або підзаконним актом, який гарантує добровільність, безпеку та можливість пільг.

Нарешті, практика радянської держави затримувати в'язнів після завершення строку покарання, формально посиляючись на “державну доцільність”, є категорично неприйнятною у правовій державі. В умовах збройної агресії Україна повинна забезпечити непорушність конституційних прав людини, навіть для осіб, які відбувають покарання або перебувають під слідством. Будь-яка відмова від звільнення після завершення строку відбування покарання має кваліфікуватися як незаконне позбавлення волі та тягнути правові наслідки для посадових осіб.

Таким чином, історичний досвід радянської доби має бути використаний не як “взірцева” модель, а як суворе безальтернативне застереження: надзвичайний стан не може ставати підставою для згортання основоположних прав людини. Право має залишатися незмінною основою державної політики навіть в умовах війни. Саме дотримання законності, а не відступ від неї, є найкращою відповіддю демократичної України на виклики тоталітарного минулого і теперішньої агресії.

Висновки

1. Інститут “пересидчиків” у СРСР сформувався як результат системного правового нігілізму, у якому відомчі інструкції, накази НКВС та усні розпорядження партійної верхівки переважали над кодифікованим кримінальним і кримінально-процесуальним законодавством. Ідеологічна доцільність системно переважала над правом, що зумовило появу практики незаконного подовження строку позбавлення волі без рішень суду.

2. Аналіз законодавчих актів та відомчих наказів різних інститутів радянської Феміди свідчить, що репресивна логіка каральної системи ґрунтувалася на позасудовому вирішенні долі в’язнів, що суперечило навіть чинному на той час праву. Ігнорування строків покарання, визначених вироками, а також масове затримання “неблагонадійних” осіб після відбуття ними призначених строків, стали одним із інструментів системного терору.

3. Означений історичний досвід має вагоме застережне значення для сучасної України, яка діє в умовах триваючої збройної агресії. Він свідчить про небезпеку узурпації правосуддя органами виконавчої влади, силовими структурами або відомствами, особливо в умовах надзвичайного або воєнного стану.

4. У протиставлення радянській практиці, сучасне законодавство України чітко забороняє подовження строку тримання особи під вартою чи у місцях позбавлення волі без відповідного судового рішення. Дотримання верховенства права, недоторканності особистої свободи, наявність процесуальних гарантій і незалежного судового контролю є ключовими відмінностями правової держави від тоталітарного режиму.

5. В умовах воєнного стану вкрай важливо зберігати баланс між потребами безпеки держави та дотриманням основоположних прав людини. Навіть в екстремальних ситуаціях неприпустимим є використання механізмів “тимчасового” затримання, “профілактичного ув’язнення” чи фільтрацій без чітко визначених процедур, строків і права на оскарження.

6. Таким чином, історія радянських “пересидчиків” є не лише прикладом репресивної практики минулого, а й інструментом правового аналізу, який дозволяє ідентифікувати загрози для прав людини в сучасних умовах та підвищити чутливість державних інституцій до меж допустимого втручання у свободу особи. Врахування цих уроків є необхідним для правового та демократичного розвитку України у контексті триваючої війни за незалежність.

Використана література

1. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епплбом; пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.; Иванова Г. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Российская акад. наук, Ин-т рос. истории. Москва : Наука, 2006 (СПб.: Типография «Наука»). 437, [1] с.; *Рассказов Л.* Роль ГУЛАГа в предвоенных пятилетках // Экономическая история: Ежегодник. 2002. Москва: «РОССПЭН», 2003. С. 269-319 та ін.

2. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу: В 2 ч. / текст проверен Натальей Горбаневской. Изд. 2-е, доп. Москва: Просвет, 1991. Ч. 1. 263 с.

3. Морщаков М. Уголовная ответственность за побег из мест лишения свободы, из-под ареста или из-под стражи в первые годы после революции 1917 года» URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ugolovnaya-otvetstvennost-za-pobeg-iz-mest-lisheniya-svobody-iz-pod-aresta-ili-iz-pod-strazhi-v-pervye-gody-posle-revolutsii-1917-goda/viewer> Чугаєвська А. Історія виникнення та розвитку інституту звільнення від відбування покарання на території України. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/328025/317754> ; Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948–1953 pp.). Київ: Темпора. 2019. 240 с.; Вронська Т. «Пересидчики» и «повторники»: категории и реалии послевоенной репрессивной политики (1948–1953 гг.) Послевоенное общество 1946–1953 гг.: Материалы Международной научно-практической конференции, 20 апреля 2012, г. Алматы / Алматы : [Арыс], 2012. С.31–47 та ін.

4. Удодов А. Правовое регулирование режима отбывания наказания в исправительно-трудовых лагерях Советского государства: 1929–1941 гг. Дисс. канд. юрид. наук. N1., 2003; Детков М. Развитие системы исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в России: Автореф. дис. докт. юрид. наук. М., 1994.; Христофорова Е. Режим в исправительно-трудовых лагерях НКВД СССР 1929–1941 гг.). Дисс. канд. юрид. наук. М., 2002; Жученко В. Условия жизни заключенных советских исправительно-трудовых лагерей (1929 - 1941 гг.): дисс. кандидат исторических наук: 07.00.02 та ін.

5. Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР: 1917–1952 гг. / под ред. И.Т. Голякова. Москва: Гос. изд-во юрид. лит., 1953. 463 с.; Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву. (1917–1959 гг.) / Сост.: П.М. Лосев, Г. И. Рагулин. Москва: Госюриздат, 1959. 360 с.; ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 (Россия. XX век: документы) / под общ. ред. А.Н. Яковлева. Москва: Демократия, 2000. 888 с.; «Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника / Сост. Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский. URL: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html. (дата звернення 21.05.2025).

6. Постановление Народного Комиссариата юстиции РСФСР от 23.06.1918 г. «О лишении свободы, как о мере наказания, и о порядке отбывания такового (временная инструкция) URL: <https://arheve.org/read/dokumenty-1917-1921/1918-07-23-o-lishenii-svobody-kak-mery-nakazaniya-i-o-poryadke-otbyvaniya-takovogo-vremennaya-instrukciya/12900> (дата звернення 07.08.2025).

7. ГУЛАГ (Главное управление лагерей). 1917–1960... URL: <http://history.org.ua/LiberUA/5-85646-046-4/5-85646-046-4.pdf>

8. Сборник нормативных актов по советскому исправительно-трудовому праву (1917–1959). История законодательства / сост. П.М. Лосев, Г.И. Рагупин. Москва: ... 1959. С. 202–207

9. Рассказов Л.П. Роль ГУЛАГа в предвоенных пятилетках... С. 275.

10. Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника / Сост. Н.Г. Охотин, А.Б. Рогинский. URL: http://www.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html. (дата звернення 21.05.2025).

11. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 (Россия. XX век: документы) / под общ. ред. А.Н. Яковлева. Москва: Демократия, 2000. 888 с.

12. ГДА СБУ, ф. 9, спр. 8, арк. 155.

13. Виленская Э.С. О времени и о себе. Жизнь, воссозданная в письмах, документах и мемуарных записках. URL: <https://vgulage.name/matters/o-vremeni-i-o-sebe-zhizn-vossozdannaja-v-pismah-dokumentah-i-memuarnyh-zapiskah/>

14. ГДА СБУ, ф.9, спр. 617, арк. 271–272.

15. Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Ин-т рос. истории РАН. М: Наука, 2006. 438 с.

16. Конституція України. Верховна Рада України; Закон від 28.06.1995 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

17. Кримінальний кодекс України. Закон від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

18. Кримінально-виконавчий кодекс України. Закон від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

19. Кримінально-процесуальний кодекс України. Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

20. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

21. Європейська конвенція з прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

22. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація Rec(2006)2 Комітету міністрів Ради Європи). URL: <https://rm.coe.int/rec-2006-2-on-european-prison-rules-ukrainian/16808b60d6>

~~~~~ * * * ~~~~~